

Академик др ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

КНЕЗ МИЛОШ И ХАЦИ-ПРОДАНОВА БУНА

У ослободилачким покретима новије историје српског народа у Србији Хаџи-Проданова буна 1814. године, иако краткога трајања, имала је видно и значајно место. Настала у међураздобљу првог и другог устанка као последица изванредно тешке турске управе после пропасти Србије 1813. године, она је — опет — својим несрећним последицама убрзала нови устанак под кнезом Милошем 1815. У процесу тридесетогодишњег трајања Српске револуције од 1804. до 1833. за осамостаљивање од непосредне турске власти, Хаџи-Проданова буна, слично као што је 1804. године избила буна на дахије, јавила се колико као реакција на невиђену суровост турске управе, толико и као израз народне самосвести да се несметани народни живот могао одвијати само у својој слободној држави ослобођеној турског присуства и туторства.

Хаџи-Проданова буна избила је у септембру 1814. године, најпре у Трнави и драгачевским селима, трајали је непун месец дана, а обухватила је подручје три нахије: пожешке (чачанске), крагујевачке и јагодинске. У пределима пожешке нахије није трајала дуже од неколико дана, али је, зато, настављена, — са већим интензитетом и бројношћу учесника — у суседној крагујевачкој, затим јагодинској

нахији. Иако, на крају свог трајања, није дала ниједну значајнију битку, она се несрећно завршила, не због турске бројне надмоћи, већ услед неорганизованости, разједињености народних представника и избијања у невреме.

Хаџи-Проданова буна пропала је оставивши тешке последице у ионако крајње заоштреним српско-турским односима. Турски терор, који је уследио после пропасти буне, својим безумљем и безмерношћу, међутим, убрзо, довео је 1815. године до новог покрета, новог устанка Срба у београдском пашалуку, који је — поучен управо искуством неуспешне Хаџи-Проданове буне — коначно успео да сузбије злоупотребе и репресије турске власти, и да успостави једну врсту унутрашње самоуправе у београдском пашалуку, што је стварност коју је Порта морала признати ферманима 1815. и почетком 1816. године. Управо у овом смислу, као једно ново и велико искуство у низу оних који су остали иза првог српског устанка, и као хронолошка и друштвено-историјска веза између првог и другог српског устанка, Хаџи-Проданова буна је задржала значај у историји српских народних покрета са почетка XIX века за ослобођење од туђинских власти и стварање своје националне државе. Ево, за ову прилику обележавања њене 175. годишњице, неколико чињеница, а у складу са темом „Кнез Милош и Хаџи-Проданова буна.“

За утврђивање становишта и односа кнеза Милоша према Хаџи-Продану и буни коју је он прихватио да предводи после догађаја у Трнави, важно је расветлити неколико претходних чињеница. Хаџи-Продан Глигоријевић, прешавши из Сјенице Карађорђу на почетку устанка, већ 1806. године постао је војвода дајићке кнежине старовлашке (тј. сјеничке) нахије и, све до лета 1813. стајао је под командом Милоша Обреновића као заповедника јужног српског фронта, који се, тада, протезао од Дрине до Моравице. По пронасти 1813, по угледању на друге и углавном на позив Милошев, Хаџи-Продан се предао Турцима, па се тако вратио у село Рапчиће, где је имао своје „дворе“, одакле је 1814. године прешао у манастир Трnavу код игумана Пајсија Ристовића. Ту се склонио од куге, са својом породицом и четворо браће. Овде, у Трнави, он је уживао благонаклоност чачанског муселима Латиф-аге, који је, из истих разлога, добегао у манастир са својом (осмочланом) тевабијом — пратњом. Под турском управом, као баш кнез чачанске нахије, био је бивши члан Правитељствујушћег совјета Аврам Лукић, који је, као и Хаџи-Продан, имао везирову бурунтију о легализацији свог новог положаја и места становања.

За ово време, после предаје, и Милош Обреновић био је од стране турске власти и постављен за кнеза рудничке нахије, али је са породицом живео у селу Шаранима, близу Бруснице. Тек 26. јуна 1814. Сулејман-паша, београдски везир, бурунтијом је поставио Милоша Обреновића за башкнеза три нахије: крагујевачке, рудничке и чачанске, и „који ће — како је Сулејман-паша наређивао кадијама, војводама, кнезовима- каџабашама, кметовима, грађанима и „по селима људима“ — расправљати послове све раје, која живи у кругу више речених нахија“. На тај начин, по суду историчара Михаила Гавриловића, „Милош Обреновић, кнез рудничке нахије, добио је старешинство још над крагујевачком и чачанском и постао несумњиво најугледнијим човеком у пашалуку“. Тако је Хаџи-Продан, после субординације у време првог српског устанка, 1814. године још једном имао над собом Милоша Обреновића. Како је кнез Милош, у ово време, добро стајао код Сулејман-паше, то је његов пријатељски однос према Хаџи-Продану значао доста и за његову безбедност пред нижим органима турске власти у чачанској (пожешкој) нахији.

Ова чињеница била је важна у развоју догађаја који су наступили у овој, 1814. години. Бесумње, и у овој, новој ситуацији пријатељске везе између двојице угледних бивших устаничких војвода биле су и даље присутне. То стога што је Милош Обреновић настојао да око себе, у својој близини, за сваки случај, има што више угледних и искусних људи — старих ратника и старешина из времена првог устанка. Чак и пошто се Хаџи-Продан ставио на чело буне, коју су изазвали игуман Пајсије и Хаџи-Проданов брат Мијајло, кнез Милош је покушао да Хаџи-Продана привуче на своју страну желећи да народни покрет одгоди за неко повољније време. До раскида међу њима је, међутим, дошло кад је Хаџи-Продан одбио да се повинује Милошевом савету и опоменама да распусти људе који су се, у Трнави и драгачевским селима, ставили под његову команду.

Хаџи-Проданова буна, како је познато, избила је 26. септембра 1814. године тако што су трнавски игуман Пајсије и Хаџи-Проданов брат Мијајло, после неке свађе са момцима Латиф-агиним (било их је осморо у манастирском конаку), ове разоружали, везали (и купили муселимову хазну — касу) и одвели их у Небош-гору на Јелици, где су се већ налазиле неке хајдучке чете. На потајни позив свог брата, Хаџи-Продан, који се налазио у обиласку села, са Латиф-агом, одвојио се од турског друштва, дошао у Трnavу, где се одмах ставио на чело изненадне буне. Вук Караџић је о томе писао: „Ето тако се опет почне буна против Турака, и плане као ватра преко све нахије

пожешке и јагодинске, и отиде у крагујевачку. Како чује Хаџи-Продан шта је било у Трнави, он одмах побегне од Латиф-аге у народ и стане купити чете; па онда Милошу пошаљу некога попа Симу, и молећи га поруче му да и он подигне нахију рудничку и крагујевачку, и да им свима буде старешина, место Црнога Ђорђија. Милош, пак, видећи да од те буне сад (пред зиму) ништа бити не може, отпори им да он у то пристати неће, него и они да гледају да се умире, да се главама не играју и народа да не губе; а попа Симу пошаље у Београд Сулејман-паши, да му управо каже како се буна подигла“. Истовремено, кнез Милош је обавестио и рудничког муселима Ашин-бега да је спреман да са људима рудничке нахије и нешто муселимових Турака оде у побуњену пожешку нахију да умири народ сваљујући кривицу на већ раније одметнуте хајдуке. Вук је наводио како Милош, дошавши у побуњена села, „стане народ карати: у шта су пристали, да погубе главе и робље“ тражећи од њих да се примире, јер „да буни сад нема времена, а да јој је време, он би најбоље знао и најпре би је почео“. Са своје стране Сима Милутиновић је наводио као разлоге Милошевом негативном одговору Хаџи-Продану и игуману Пајсију и то да „нејма се за војевање потребних ствари“, и како оголели и „свеопљачкани“ народ нема чиме да сачека „зимске љутине“, како ће Турци сад „брже но икада притећи и оклопити нанови. . . а без икакве милости, разлике и поштеде“. Милошево становиште је било „да саветује свакога брата Србина, да се не вара у ту буну загазити“ . . . а да „они, пак, што су то започели нека бјеже и главама без обзира у свијет, куд их очи воде, и ноге носе и то што брже и даље, за све је боље, а за њих најбоље и најпробитачније“.

У објашњавању разлога зашто је кнез Милош осуђивао покренуту буну у Трнави и Драгачеву, али и по другим побуњеним крајевима, можда је најјаснији био кнежев лекар, италијански емигрант—карбонар (либерал и револуционар) Бартоломео Куниберт, иначе писац једне запажене историје првог српског устанка и Милошеве владе у Србији. По њему, „време и околности беху рђаво изабрани; зима се приближаваше; бејаше оскудица у храни, оружју и новцу, а куга још бсцпљаше“. „Било се бојати да Срби, у раду на пословима око тврђаве београдске, не буду задржани као таоци, или да не плате животом за буну својих сународника. Исељеници нису могли бити ни од какве помоћи општој ствари. . . Места, која су требала служити за уточиште, као у првome устанку, женама и деци, не беху још нимало припремљена; оставити своје породице по селима, значило је предати их у ропство и оставити их на милост и немилост суровом не-

пријатељу; склонити их по скривеним местима (збеговима) у дубини шума, значило је осудити их да помру од зиме на оштром времену. Најпоследње, што је чинило још већу забуну, било је то, што им је Бечки конгрес, којему су неколико родољуба поднели били молбу у корист Србије, саветовао мир, докле им он не притече у помоћ. . . Одмеривши све ове околности, Милош јасно увиде да буна, која се спрема била букнути, не може имати доброга исхода, и да би се народ, кад би је хтео потпомоћи, изложио недогледним несрећама и очигледној пропасти. Он, дакле, поручи Хаџи-Продану и осталим устаницима да се макну тога предузећа; саветова најподозривијима да позову побуњени народ да се врати на своја огњишта, па да се и сами бегством склоне од неизбежне опасности, а од своје стране обећа употребити сав свој утицај код Турака, да би оправдао оне који су имали учешћа у буни, како не би претрпели њене несрећне последице“. После овога тумачења Милошевог изласка у народ, било је јасно да је даљи опстанак буне био озбиљно доведен у питање.

Хаџи-Продан, пошто се, на позив из Трнаве, ставио на чело буне, ни сам није био довољно уверен да је она почела у право време и да су за њу биле извршене најнеопходније припреме. Сима Милутиновић, најбољи историчар Хаџи-Проданове буне, писао је да је Хаџи-Продан у разговору са бившим јелечким војводом Радосавом Јелечанином (кога је Латиф-ага такође прихватио) на његово питање „шта се то ради, и о чему а под зиму“, одговорио — „да ни сам не зна шта се чини, нити је томе он рад, ни садруг, веће по невољи, што су му браћа рођена, него и безумна у зло загазила, и хајдучке послове и буну започела“. Јелечанин, храбри војвода из времена првог устанка у новопазарској нахији, није похвалио покретаче буне. Са друге стране, Хаџи-Продан није показао ни довољно предводничке и мобилизаторске снаге да, као проглашени вођ буне у пожешкој нахији, претвори буну у устанак, у шири и дубљи народни покрет, око кога би се окупили Срби из околних кнежима и нахија. Куниберт наводи да је Хаџи-Продан боравио у Трнави „с малим бројем људи“.

Сазнање да буду не прихвата кнез Милош, обесхрабрила је Хаџи-Продана, тим пре што се и Латиф-ага спремао на освету, а било је извесно да је и Сулејман-паша из Београда хитно послао на побуњене крајеве око 700 делија — коњаника под вођством свога ћехаје Имшир-паше. У међувремену и Милош је кренуо да буну примири, не би ли, тако, на време предупредио долазак поменутог турског одељења, тим пре што се на Чачак био упутио и један одред Карафејзиних крцалија (који су долазили из правца Крагујевца и Каранов-

ца). За то време Хаџи-Продан се, изгледа, доста неактивно односио према буни. Нема података, на пример, о томе да је покушавао да успостави везе са вођама — предводницима буне у суседним крајевима.

Када је после неколико дана дошло до сукоба у Небош-гори, главнина Хаџи-Проданове војске (непознате бројности) разбијена је и он се морао пребацити преко Мораве, бежећи у Грузију, која се, такође, нешто касније него Трнава и Драгачево побунила, као и Лепеница у крагујевачкој и Левач и Темнић у јагодинској нахији. Тежак удар за Хаџи-Продана био је и одвођење у ропство чланова његове породице и хватање игумана Пајсија у селу Горачићима, које је, по писању Симе Милутиновића, Имшир-паша проказао драгачевски кнез Илија. Хаџи-Продан, после свега овога, нашао се у селу Јешевцу (рудничка нахија), у кући Јована Жујовића, чијим је посредством дошао у везу са Николом Вукићевићем из Светлића, организатором буне у крагујевачкој нахији. Но, Хаџи-Продан је био већ сломљен и у великом страху од турских потерних одељења. Спас је потражио бежећи, са браћом и малобројним пратиоцима, ка Сави — како би се докопао аустријске границе.

Пораз и бекство Хаџи-Проданово значили су крај буне у чачанској нахији. Хајдучке чете, додуше, остале су и даље на окупу, али су се повукле дубље према Старом Влаху. Имшир-пашина војска и крцалије кретали су се из Чачка у свим правцима чачанске нахије. Буна је кратко трајала, али је оставила тешке последице, које су се дуго осећале. По Куниберту, „буна беше стишана по готову без проливања крви, посредовањем Милошевим“. Таја-пашине репресалије, међутим, настале су тек неколико дана касније када се, изгледа, кнез Милош, са својом пратњом, упутио да стишава буну у Грузију, да тамо посредује између народа и турских одреда, које су предводили крагујевачки муселим Ашин-бег и Латиф-ага, који се задржао у Карановцу. Велику тешкоћу за одржавање буне представљао је и долазак новопазарског Адем-паше са бројним башибозуком. У сваком случају, бројни Турци, који су се окупили око Имшир-паше, најпре са центром у Чачку, почели су округно наметати народу контрибуције и вршити масовне пљачке и хапшење виђенијих људи, најпре у селима пожешке нахије.

Када се ово прочуло, буна у Грузији и јагодинској нахији достигла је врхунац. Милан Милићевић је, по сакупљеним сведочењима, касније записао да су се у овим кнежинама почели „прибирати све бољи и бољи људи да се чак и јагодинска нахија ускомеша и поче

тући Турке“. Прокламација Николе Вукићевића из поменутог села Светлића подстицала је све више народ на оружани отпор, али до организованог устанка, ипак, није дошло. Кнез Милош је и даље био противан борби са Турцима, и то је било пресудно да буна не прерасте у устанак. Долазак вишехиљадите војске Имшир-пашине у Гружу, затим у Крагујевац, Јагодину и јагодинску нахију, изазвао је бежање побуњеног становништва у шуме и планине, па се буна убрзо завршила и у крагујевачкој и у јагодинској нахији.

Овде ваља поменути храбре народне предводнике који су око месец дана држали буну гонећи (заостале) Турке из народне средине. То су били у Гружи: Сима Милосављевић Паштрмац (барјактар Карађорђевић и војводе Антонија Пљакића), Тома Вучић Перишић (из села Вучковице), Благоје (из Кнића), Петар Туцаковић (из Честина), Станко Миличевић (из Витановца, бивши капетан под Карађорђем) и други. У јагодинској нахији ту су били најпре браћа Стеван и Јован Јаковљевић (Карађорђевић војводе), а у рудничкој нахији, такође Карађорђевић војвода, Лазар Мутап (из Качера).

Факат да се у Гружи и јагодинској нахији буна разбуктала управо када је Хаци-Продан напустио пожешку нахију, где су Турци Имшир-пашини одмах завели пуну контролу, речито је говорио о неорганизованости буне и о slabим везама међу народним предводницима. Сазнање да је кнез Милош био одлучно против буне, демобилизовало је становништво и ових крајева. Многи Срби, на обема странама, нису хтели међусобно проливање крви, а са октобарским данима који су наговештавали скору зиму, опадало је и одушевљење за даље проширење буне. И сам кнез Милош настојао је да са побуњеним народом не дође до оштрих борби. Тако је чак и једна победа Гружана над Турцима и Милошевим људима остала без већих последица. Насупрот све већем придоласку турских башибозучких одреда и Имшир-пашиних делија, слабо наоружани српски сељаци нису имали изгледа за неке веће и коначне успехе. Кнез Милош је успео да у народу ових кнежина преовладају његове идеје о одустајању од даље борбе и да од Имшир-паше добије обећање о опросту за побуњене крајеве.

Али, Турци нису одржали обећање. Напротив, искористили су прилику да опљачкају многа села — нарочито у јагодинској нахији — а да у Крагујевцу, Јагодини и селима обе ове нахије позатварају неколико стотина људи и да изврше силне пљачке и многа злодела. Многи од ових ухапшеника били су одведени у Београд, где су, скоро сви, завршили смрћу: јатаганом, давлеењем, батинањем, глађу и —

посебно — натицањем на колац. И Сима Милутиновић, по сведочењима савременика, и Михаило Гавриловић, по аутентичним архивским (аустријским) документима, наводили су број од око 300 убијених Срба у овој буни, која је убрзо била названа Хаџи-Продановом.

Терор који је Хаја-паша завео, не одмах, био је крајње оштар и безобзиран, тако да је, по добро обавештеном казивању Кунибертовом, „свирепство Сулејманово превазилазило свирепство дахија“. Побуњени крајеви, а затим и Београд, постали су велика касапница Срба. Вук Караџић и Сима Милутиновић опширно и са пуно детаља изнели су, у својим списима, бројне злочине и масовна страдања српског становништва с краја 1814. и почетком 1815. године. Тако, на пример, само робља — жена и деце било је доведено у Београд „близу сто душа“. И прота Матеја Ненадовић, који је од краја 1814. и почетком 1815. године обилазио аустријске и руске дипломате у Бечу, наводио је да је, до почетка јануара 1815. у Београду било посечено мачем 173 „глава“, у Крагујевцу 86, у Чачку 78, у Драгачеву 60. Такође, записао је Прота Матеја о свом пословању у Бечу, под 26. јануаром 1815. године, „да су разумели да из Драгачева воде свезане Србље у Београд и по путу секу где који сустане, и не зна се хоће ли кога жива и довести числом 100“ људи, а од других крајева — да су Турци опустошили Грузу, крушевачки крај и Жупу, затим посебно Ћуприју. У локалним размерама узев, страдања западноморавских кнежина од Драгачева до Темнића у 1814/15. години, после Хаџи-Проданове буне, била су тежа од страдања после слома устанка 1813. године.

Сумирајући разлоге и мотиве турског терора у Србији пре Хаџи-Проданове буне и после њеног угушења, Михаило Гавриловић је, на основу бројне и различите (претежно аустријске) архивске документације, утврдио како „уопште о опстанку народа после угушења Хаџи-Проданове буне слабо се ко бринуо, у Србији је завладао најцрњи терор, то је време у коме Србин није уживао никакву заштиту, готово као у ратно доба. За Турке није било питање о већем или мањем броју неверничког становништва у једној области . . . Сулејман-пашина тиранија није потицала само из жеље за осветом, она је имала свој извор и на Порти: турска државна политика захтевала је да се српски народ, ако не уништи, оно бар тако осакати да Порта у томе уображеном сукобу са Европом, нема никакве штете бар од њега, и страстима и фанатизму турском дата је потпуна слобода. . .“ О турском терору земунски Срби писали су Проти Матеји, Димитрију Фрушићу и Димитрију Давидовићу првих дана 1815. године — „да Турци

нису ни најмањи своје јарости у Србији умекшали, но једнако Србље бију, секу, харају, робе, и на коље набијају, и да се њиова злоба све до дан до дан више и више умножава а не умаљава, и да су Турци сасвим намерили и име српско да се не чује истребити...“ Аустријски званични кругови нису крили од Проте Матеје да пренесу један детаљ из службене преписке свог послаништва — интернунција у Цариграду са владом у Бечу, по коме је „наш јелчија дивану турском говорио (о српској ствари), на ништа успео није. Сам је Реис-ефендија (турски министар спољних послова), казао „да та раја мора помрети, која се тако често буни“. Међу српским емигрантима у Аустрији, у фебруару 1815. године, знало се да је од султана изашао катил-ферман (тајни ферман) на сву Србију, и да хоће да све исече...“

Пред оваквом безизлазном ситуацијом и са рђавом перспективом за могући миран живот Срба под турском влашћу у београдском пашалуку, једини частан излаз био је у покретању нове буне, заправо новог устанка, сличног оном из 1804. године. Болно и тешко искуство неуспеле Хаџи-Проданове буне било је добра поука и пример за добру поруку: Срби су се могли ослободити турске страхотне управе једино на широкој подлози јединства мисли и акције, међусобног поверења и заједничког иступања у борби за своју слободу. Народни збор у Такову на Цвети 1815. и кнез Милошев пристанак да буде на челу новог устанка против Турака, пола године после слома Хаџи-Проданове буне, подигнутог готово у истом крају као и 1814, али са знатно другојачијом припремом и општом замисли ратовања, показао је да је Србија кренула да исписује нове странице своје историје. У овом погледу није без разлога родољубиви, али објективни, Милан Ђ. Милићевић, у форми живахне патриотске рефлексije о узрочној вези Хаџи-Проданове буне са почетком другог српског устанка записао: „Хаџи-Проданова буна букнула је у недоба, сасвим изснада, без пристанка првих вођа у народу, и без икакве спреме; изложила је целе крајеве зверској освети турској, оквасила је коље мученичком српском крвљу; али је, при свему том, дала непобитних доказа да је народ још жив и крепак, и да десет година својега живота и борбе за слободу није прошло без плода за народно васпитање Срба. На први одважан глас, летеле су стотине јунака у нову борбу за слободу отаџбине! — Народ је био жив, народ је био крепак да пораз претрпи и да се нада успеху!...“

И заиста, као што без првог српског устанка, без његове нерешене друштвене и политичке дипломатије у српско-турским односима, не би било Хаџи-Проданове буне, тако, опет, без њене појаве — ње-

них друштвених, материјалних и психолошких последица — вероватно не би тако брзо дошло до другог српског устанка, пошто је Сулејман-пашина управа у београдском пашалуку представљала само континуирани низ репресивних мера које су водиле истребљењу Срба. Стављен пред дилему да се подчини безмерном насиљу, или да се још једном подигне на устанак — кад је већ осуђен на истребљење, српски народ у београдском пашалуку одлучио се на ово последње. Други устанак 1915. године био је, дакле, природан резултат претходних напора и покушаја да се дође до слободе, укључујући ту и Хаџи-Проданову буну. Њен историјски значај и јесте у томе што је послужила као увод у други српски устанак, овога пута под вођством кнеза Милоша Обреновића. Пожешко-чачански крај биће једна од главних позорница овог новог и, сада, успешног устанка.